

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ II ПОЛ. 50-80-х РОКІВ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У запропонованій статті аналізується стан наукової розробки проблеми опозиційного руху на Півдні України другої половини 50-80-х років ХХ століття.

Ключові слова: опозиційний рух, Україна, історіографія.

В предложенной статье анализируется состояние научной разработки проблемы оппозиционного движения на Юге Украины второй половины 50-80-х годов ХХ столетия.

Ключевые слова: оппозиционное движение, Украина, историография.

The following article is the analysis of the state of scientific development of problem of oppositional movement in the south of Ukraine in the second half in 1950-1980th years of ХХ centuries.

Key words: opposition motion, Ukraine, historiography.

Протягом десятиріч питання, пов'язані з виникненням та діяльністю опозиції в Україні у другій половині 1950-х – середині 1980-х рр. залишалися забороненою темою для дослідження істориків. Та це й не дивно, адже радянська пропаганда десятиліттями переконувала співвітчизників та іноземців у відсутності будь-якої опозиції в країні. Її ж учасників офіційні органи влади називали не інакше як «буржуазними націоналістами», «агентами іноземних розвідок», «кримінальними злочинцями». Але не варто забувати про те, що опозиція як явище існує в кожній країні світу з будь-яким суспільно-політичним устроєм.

Мета статті проаналізувати історіографічний здобуток науковців стосовно опозиційного руху на Півдні України в другій половині 1950-х – середині 1980-х рр.

Умовно, всю історіографічну базу дослідження можна поділити на три групи: радянська історіографія, зарубіжна і українська.

Радянська історіографія майже не вивчала опозиційний рух населення Півдня України, оскільки дослідження його проявів було під фактичною забороною. Радянська історична наука була фактично перетворена на своєрідний різновид пропаганди. А це у свою чергу визначило її ставлення до історії України та окремих регіонів. Дослідження радянського періоду були фактично уніфіковані в оцінках окремих фактів, явищ та подій, що призводило до порушення принципу науковості у викладенні матеріалу. Цілі пласти, зокрема матеріали з досліджуваної теми, були вилучені з історичних праць, багато подій

замовчувалося або фальсифікувалося. До початку «перебудови» в СРСР офіційна історіографія намагалась взагалі ігнорувати факт опозиційного руху. Відома запізнілість розгортання в Україні процесів гласності і демократизації спричинила той факт, що до 1988 р. знайти в історичній літературі та об'єктивну інформацію про опозиційні виступи майже не можливо.

Як виняток, можна вважати статтю С. Глузмана [1] про використання психіатрії в юридичній практиці. Своєрідну інформацію про реабілітаційний процес у контексті розробки законодавчої бази вирішення матеріальних і соціально-побутових питань раніше виправданих осіб містили статті в журналі «Советское государство и право». Серед їх авторів слід виділити Г. Колбая, Я. Мотовилковер, М. Полякова [2; 3; 4].

У середині 80-х рр. ХХ ст. у часи так званої «перебудови» кількість публікацій, пов'язаних з проблемами деєсталінізації та опозиційного руху дещо збільшилась, проте вони практично не охоплювали південноукраїнський регіон. Невелика монографія В. Пономарьова стала першою спробою показати антирадянську активність населення після ХХ з'їзду КПРС. Окремо висвітлювалася реакція на повстання в Угорщині 1956 р. та викриття «антипартійної групи» [5]. Проблема, присвячена протистоянню «антипартійної групи» та М. Хрущова розглядалася у статті М. Барсукова [6], а новітні архівні матеріали щодо представників депортованих народів і колишніх учасників націоналістичного підпілля подав В. Земсков [7].

Зарубіжна історіографія. На відміну від радянської історіографії, науковці з-за кордону мали змогу більш-менш об'єктивно вивчати прояви опозиційного руху в Радянському Союзі взагалі та на Півдні України, зокрема. Значний внесок в розкритті проблеми належить вченим з української діаспори.

Я. Білоцеркович застосовує категорію «політичного відчуження» для характеристики інакомислячих, як людей, які кинули виклик системі й більше не ідентифікують себе з нею [8]. С. Блох та П. Реддауей, досліджуючи використання методів психіатрії для подавлення проявів вільнодумства в Радянському Союзі, вважають, що нове для того часу тлумачення діагнозу шизофренії А. Сніжневським дало можливість розглядати ідеологічне інакомислення як симптом важкого психологічного розладу [9, с. 220].

Б. Кравченко пов'язує зміни в національній свідомості українців із трансформацією українського суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне. Ця трансформація спричинила дестабілізацію і руйнування традиційної соціальної структури суспільства і формування нових, модерних соціальних структур, зокрема, якісно нових українських еліт. Останні вийшли з опозиційного руху і, по-перше, мали вплинути на формування української національної ідентичності, а по-друге, скористатися нею як знаряддям для реалізації власних політичних амбіцій [10, с. 253-254]. І. Майстренко розглядає національне питання в СРСР і вважає, що політика депортації народів мала головну мету вирішити національне питання шляхом «асиміляції малих народів» [11, с. 148]. К. Фармер, досліджуючи опозиційний рух в Україні, одним з перших в зарубіжній історіографії виділяє регіональну специфіку проявів невдоволення населення існуючим станом речей [12, с. 176-182].

Проблеми обмеженості й непослідовності в процесі реабілітації політичних в'язнів в УРСР, головним чином колишніх учасників націоналістичного підпілля, порушувалися у праці Б. Кравціва [13], а питання депортації кримських татар та їх реабілітації у роботі А. Фішера «Кримські татари» [14].

До зарубіжної історіографії слід віднести і праці російських вчених, серед яких головне місце займає робота Л. Алексєєвої. Автор виклала та подала характеристику українського, російського, кримськотатарського, єврейського та інших національних, релігійних та правозахисних рухів [15]. Серед російських дослідників також слід виділити праці В. Наумова [16], О. Волобуєва [17] та В. Земскова [18], які присвячені дослідженню механізмів рішень, що були направлені на десталінізацію країни та висвітленню реабілітаційного процесу.

Українська історіографія. З початком 1990-х рр. зріс інтерес дослідників до тих тем, на які раніше було покладено «табу», зокрема, опозиційного

руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х рр. ХХ ст. Це і сприяло появі перших публікацій вітчизняних дослідників з даної проблеми. Певна увага приділялася регіональній історії, зокрема опозиційному руху на Півдні України.

Значним досягненням у сфері вивчення періоду 50-80-х рр. ХХ ст. є праці В. Барана, який досліджує проблеми еволюції тоталітарної системи, становище України в умовах системної кризи післявоєнного періоду і подає нарис історії України після смерті Й. Сталіна [19; 20]. В них простежується відмова від традиційного поділу постсталінської історії на хрущовський, брежневський періоди, що співпадали з роками правління секретарів ЦК КПРС. На переконання В. Барана, це дозволило повніше відтворити спроби реформування радянського суспільства, а також показати певні прояви опозиційного руху.

Ю. Курносів на основі сучасних підходів до вивчення історії України та використання документів, раніше заборонених офіційною владою для дослідження, висвітлив таку форму національно-визвольних рухів українського народу, як інакомислення, що проявилось протягом 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. у спротиві існуючій політичній системі, прагненні до соціально-політичної свободи і побудови своєї незалежної держави. Значна увага приділено показу процесу наростання проти учасників руху опору жорстоких каральних заходів з боку владних структур [21; 22].

Г. Касьянов проаналізував феномен дисидентства і пов'язав його появу зі збігом історичних обставин, що привели до послаблення тоталітарного контролю за інтелігенцією. Автор аналізує причини відносної замкненості дисидентського руху, який не був підтриманий більшістю населення України. Г. Касьянов спробував виділити регіональні особливості дисидентського руху [23].

Праці А. Русначенка присвячені національно-визвольному русі в Україні у 50-х – 90-х рр. ХХ ст. та діяльності Українського національного фронту. Як стверджує автор, «відмінність опозиційного руху в Україні від такого ж в інших східноєвропейських країнах полягає в тому, що в останніх рух був, перш за все, антикомуністичним, так як державна незалежність вже існувала (хоч і під наглядом СРСР)» [24, с. 295-296]. Прагнення включити український рух опору в європейський контекст ілюструє дослідження А. Русначенка, в якому він на українському тлі розглядає національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у період 1940 – 50-х рр. [25].

Нарис історії дисидентського руху в Україні подає Б. Захаров. У першому розділі автор намагається визначити місце дисидентського руху в історичному процесі, розглянути культурологічні аспекти цього явища. У другому розділі подається весь спектр дисидентських напрямків і течій: український національний рух, загально-

демократичний рух, релігійні рухи, єврейський та німецький рухи за свободу еміграції, рух кримських татар за повернення на історичну батьківщину, рух за соціальні та економічні права. Особлива увага приділяється українському національному рухові, якому присвячені наступні розділи книги. Публікація містить важливу історіографічно-джерельну особливість – інтерв'ю з учасниками дисидентського руху та аналіз самвидавної літератури [26].

Найбільш значним в українській історіографії в якісному і кількісному відношенні стосовно проблеми опозиційного руху є здобуток О. Бажана та Ю. Данилюка [27; 28; 29]. Вражає значний комплекс проблем, піднятих у публікаціях: розгляд дисидентських (опозиційних) рухів; політичні репресії; лібералізований терор проти учасників опозиційної боротьби; історіографія проблеми; окремі прояви опору у вигляді національного та релігійного рухів. Історіографічну та джерельну базу проблеми опозиційного руху показує у своїх публікаціях Л. Ведмідь [30; 31].

Певне місце у вивченні опозиційного руху на Півдні України в 50-80-х рр. ХХ ст. займають регіональні дослідження вчених з Одеси, Миколаєва та Запоріжжя. Але, на жаль, їх не так багато, щоб повністю розкрити вказану наукову проблему. Серед публікацій слід виділити роботу Г. Гончарука і О. Нагайцева, присвячену боротьбі українських патріотів за самостійну державу в 1965-1974 рр. Приділена увага аналізу етнічних сил і їх ролі в майбутньому утворенні Української незалежної держави. Висвітлено позитивний вплив українського повстанського руху на свідомість та поведінку українців [32]. Не менш важливою публікацією є третя книга обласного тому науково-документального видання «Реабілітовані історією. Миколаївська область» [33], що хронологічно охоплює період з 1953 до 1980-ті рр. і містить

публікації миколаївських авторів Ю. Зайцева, І. Ніколаєва, А. Погорєлова, М. Шитюка.

Окремі питання, пов'язані з опозиційним рухом, українським національно-визвольним рухом, інакомисленням, дисидентством, рухом етнічних меншин розглядають у своїх працях Г. Гончарук [34], С. Цвілюк [35], М. Брегеда [36], Ю. Котляр [37]. У цьому контексті виділяється видана у 2009 р. монографія Ф. Турченка «Запоріжжя на шляху до себе...» [38] – перший регіональний проект, реалізований в Україні, який відтворює особливості боротьби, що точилася в Запорізькій області між представниками радянської партноменклатури і демократичними силами наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Автор на базі приватних архівів, спогадів та інтерв'ю учасників опозиційного руху, секретних документів Запорізького обкому Компартії України, випадково врятованих від знищення у 1991 р., періодично реконструює становлення і діяльність запорізьких організацій «Просвіти», Української гельсінської спілки, Крайової організації Народного Руху України, місцевого молодіжного і анархо-синдикалістського руху, незалежних культурологічних об'єднань.

Таким чином, стан наукової розробки опозиційного руху на Півдні України складається із праць радянського періоду, зарубіжної історіографії та новітніх досліджень українських вчених. Радянські дослідники практично не вивчали проблему, так як тоталітарний режим не визнавав опозиційного руху в межах Радянського Союзу, в тому числі і в Україні. Зарубіжні вчені мали концептуально правильний підхід до висвітлення подій 50-80-х рр. на Півдні України, але обмежена джерельна база привела до цілого ряду фактичних помилок. І лише дослідження сучасних українських істориків, що використали новітню архівну базу дали можливість об'єктивно висвітлити головний перебіг подій та проаналізувати його.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глузман С. Злоупотребление психиатрией: социальные и юридические истоки / Семен Глузман // *Философская и социологическая мысль*. – 1962. – № 2. – С. 24–50.
2. Колбая Г. Н. О гарантиях реабилитации невиновного / Г. Н. Колбая // *Советское государство и право*. – 1972. – № 7. – С. 80–88.
3. Мотовиловкер Я. О. Основания прекращения уголовного дела по реабилитирующим лицу мотивам / Я. О. Мотовиловкер // *Советское государство и право*. – 1972. – № 9. – С. 87–94.
4. Полякова М. Ф. Реабилитация невиновных: гарантия чести и достоинства личности / М. Ф. Полякова // *Советское государство и право*. – 1976. – № 10. – С. 121–124.
5. Пономарев В. А. Общественные волнения в СССР: от XX съезда КПСС до смерти Брежнева / В. А. Пономарев. – М. : ИЦ «Азия» и «Левый поворот», 1990. – 87 с.
6. Барсуков Н. А. Провал «антипартийной группы»: Июньский пленум ЦК КПСС 1957 года / Николай Барсуков // *Коммунист*. – 1990. – № 8. – С. 98–108.
7. Земсков В. Н. Спецпоселенцы / Виктор Николаевич Земсков // *Социологические исследования*. – 1990. – № 11. – С. 3–17.
8. Bilocercowich Ja. *Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation* / Ja. Bilocercowich. – Boulder and London, 1988. – 242 p.
9. Блох С. Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия. (Сокращенный перевод с английского) / С. Блох, П. Редауэй. – К. : Ассоциация психиатров Украины, 1995. – 287 с.
10. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у ХХ столітті / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 432 с.
11. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / И. Майстренко. – Мюнхен, 1978. – 223 с.
12. Farmer K. *Ukrainian Nationalism in the Post – Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy* / Kenneth Farmer. – Boston; London, 1980. – 241 p.
13. Кравців Б. На багряню коні революції: До реабілітаційного процесу в УРСР / Богдан Кравців. – Нью-Йорк : Пролог, 1960. – 63 с.
14. Fisher A. *The Crimean Tatars* / A. Fisher. – Stanford; California, 1987. – 264 p.
15. Алексеева Л. *История инакомыслия в СССР. Новейший период* / Людмила Алексеева. – М. : ЗАО РИЦ «Зацеп», 2001. – 384 с.

16. Наумов В.П. Борьба Н. С. Хрущева за единоличную власть / Владимир Павлович Наумов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 10–31.
17. Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая пол. 50-х – сер. 80-х гг. XX в.) / Олег Владимирович Волобуев // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 157–169.
18. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960 / Виктор Николаевич Земсков. – М. : Наука, 2003. – 306 с.
19. Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Володимир Кіндратович Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
20. Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 років / Володимир Кіндратович Баран. – Львів : МП «Свобода», 1992. – 124 с.
21. Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша пол. 80-х рр. XX ст.) / Юрій Курносов. – К. : Інститут історії НАН України, 1994. – 222 с.
22. Курносов Ю. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х років / Юрій Курносов // Український історичний журнал. – 1990. – №5. – С. 79–86.
23. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. / Георгій Касьянов – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
24. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
25. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х рр. / А. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 519 с.
26. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки) / Борис Захаров. – Харків : Фолио, 2003. – 154 с.
27. Бажан О. Г. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк / НАН України. Інститут історії України. – К. : Рідний край, 2000. – 232 с.
28. Бажан О. Г. Політичні репресії на півдні України в часи «хрущовської відлиги» / Олег Григорович Бажан // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-західного Причорномор'я. – Одеса : Видавничий дім «Паллада», 2009. – Випуск 3. – С. 181–191.
29. Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк / НАН України. Інститут історії України. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
30. Ведмідь Л. А. Огляд джерел та історіографії до вивчення опозиційного руху в Україні (друга половина 1950-х – середина 1980-х років) / Людмила Анатоліївна Ведмідь // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2005. – № 2. – С. 15–22.
31. Ведмідь Л. А. Українська Гельсінська група: історіографічний огляд / Людмила Анатоліївна Ведмідь. – К. : Поліграф Центр, 2005. – 22 с.
32. Неравная борьба продолжалась: этнический потенциал движения за независимую Украину по отечественным документам 1965-1974 годов / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одеса : Астропринт, 2009. – Ч. 3. – 312 с.
33. Реабілітовані історією. Миколаївська область / відп. ред. С. С. Макарчук. – К. – Миколаїв : Світогляд, 2007. – Кн. 3. – 655 с.
34. Гончарук Г. И. Расправа (Украинское повстанчество в советских документах 1954-1964 годов): в 2-х частях / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одеса : Астропринт, 2006. – Ч. 2. – 391 с.
35. Цвілюк С. А. Український ренесанс XX століття. Національно-культурні процеси в Україні доби революційно-демократичних змагань та комуністичної диктатури. Постімперський контекст / Семен Антонович Цвілюк. – Одеса : Астропринт, 2006. – 623 с.
36. Брегеда М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр. / Микола Володимирович Брегеда. – Миколаїв : Ліон, 2010. – 187 с.
37. Котляр Ю. В. Боротьба за українську національну ідею на Миколаївщині в 50-х – 80-х рр. XX ст. / Юрій Вадимович Котляр // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ імені П.Могили, 2008. – Т. 83. – Вип. 70. Історичні науки. – С. 154–159.
38. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Федір Григорович Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 367 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю. В. Котляр, д.і.н., проф. Є. Г. Сінкевич

© Шпак Денис Олександрович, 2011

Стаття надійшла до редколегії 7 листопада 2011 р.